

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертацію Шмеги Катерини Михайлівни «Дискурс маскулінності у прозі Івана Франка», подану до захисту на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.01.01 – українська література

Актуальність теми дисертаційної роботи

Формулювання теми дисертаційного дослідження Катерини Шмеги не лише заявляє про наміри науковця щодо основного вектора літературознавчих пошуків, але й із першого прочитання справляє приємне враження гармонійною вписаністю у природний стан речей. Якби не сумнівна якість компліменту, висловленого Франком на адресу Лесі Українки, що вона – чи не єдиний мужчина в українській літературі, то можна було б і про роботу Катерини Шмеги сказати, що це чи не єдина маскулінна розвідка в нашому франкознавстві останніх років. Адже, як свого часу більшовики намагалися змінити природу підконтрольної їм території, висушуючи моря та змінюючи напрями течій річок, так само в сучасному глобалізованому світі все частішими стають спроби оскаржувати надану природою стать, аргументуючи це тезою про те, що жінкою чи чоловіком, мовляв, не народжуються, а стають. Тож цілком логічно можна було очікувати, що наступною ланкою після «доведення» Франкового некаменярства і немойсейства стане «відкриття» його нечоловіцтва. Однак, на щастя, незважаючи на кон'юнктуру та пануючі мейнстріми в культурології й водночас не заперечуючи досягнень дискурсу сучасних гендерних студій, дисертантка наважується дозволити власному дослідженню не змінювати загальний напрям течії традиційного франкознавства.

Актуальність дисертації К. Шмеги полягає у виявленні маскулінного дискурсу Франкової прози, що, з огляду на значущість постаті письменника в історії української літератури, слугує для майбутніх культурологічних досліджень вагомим аргументом на підтвердження тези про те, що й характер української ментальності, української психо- і соціокультури не можна вважати винятково фемінними й екзекутивними.

Наукова новизна одержаних результатів

Із актуальності роботи постає її наукова новизна. На рівні історико-літературному вона полягає у комплексному осмисленні різних виявів маскулінності у прозі Івана Франка з урахуванням соціокультурного контексту другої половини XIX – початку XX століття, в аналізі притаманних для часу написання творів соціокультурних ролей чоловічих персонажів. На рівні теоретичному запропоновано типологію цих персонажів, а також уперше, як слушно зазначає К. Шмега, визначено й теоретично обґрунтовано елементи гендерного аналізу маскулінності персонажів у Франковій прозі, конкретизовано поняття маскулінного дискурсу, розширено параметри аналізу характерокреаційної техніки Франкових чоловічих образів з погляду психолінгвістики, системи міжособистісних взаємин і комунікації, опису тілесності, міфологем та архетипів (с. 18). Відтак, робота містить наукову новизну й на методологічному рівні, оскільки погляд на прозу Франка крізь призму маскулінності практикується вперше в українському франкознавстві.

Вважаємо, що в цілому елементи наукової новизни у дисертації сформульовано коректно, їхні кваліфікаційні ознаки відповідають нормативним вимогам.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації

Ознайомлення з текстом дисертації К. Шмеги дає підстави стверджувати, що її підхід до репрезентації та обґрунтування основних наукових положень і висновків дисертації відзначається достовірністю, аргументованістю і релевантністю. Робота має чітку й логічну структуру, оформлення наукового апарату загалом не викликає заперечень. Оскільки тема дисертації вимагає пошуків відповідей на поставлені у ній мету і завдання у міждисциплінарній площині, то й не дивно, що дисертантка спирається на теоретико-методологічний досвід у дослідженні поняття «маскулінності» представників різних шкіл і напрямів філософії, психології, соціології, культурології й антропології. Відрадно, що серед базових літературно-критичних та історико-літературних праць, сфокусованих на життєтворчості й психобіографії Івана

Франка значний корпус становлять праці найбільш авторитетної в цьому аспекті львівської франкознавчої школи, зокрема І. Денисюка, Л. Бондар, М. Ільницького, К. Дронь, М. Легкого, Р. Чопика, А. Швець.

Високий рівень обґрунтованості наукових положень, висновків, рекомендацій, сформульованих у дисертації, їх вірогідність забезпечені також професійним вирішенням авторкою низки наукових завдань, що сприяло реалізації поставленої мети дослідження; релевантністю структурно-логічної схеми дослідження визначеній меті: кожен наступний розділ чи підрозділ органічно пов'язаний із попереднім і доповнює його; використанням широкої джерельної бази за темою дисертації і достатнім масивом аналітичних даних (список використаної літератури налічує 225 позицій); достатньою географією та великою кількістю напрямів в апробації отриманих результатів, що відобразилися у вісьмох одноосібних фахових (одній іноземній) та двох додаткових публікаціях за темою дисертації та у доповідях на науково-практичних конференціях, зокрема й на міжнародній.

Оцінка змісту та завершеності дисертації

У вступі вказано актуальність і наукову новизну теми, коректно сформульовано мету дослідження, яка корелює з темою та конкретизується у завданнях, визначено теоретико-методологічне підґрунтя й дослідницькі методи, окреслено об'єкт і предмет роботи.

У першому розділі дисертації – «Гендерні студії та дослідження маскулінності в літературі» – простежено етапи формування гендерних студій та дослідження маскулінності в гуманітарних науках і літературознавстві зокрема. К. Шмега цілком доречно розпочинає дослідження зі з'ясування понятійно-категоріального базису роботи. У цьому сенсі як своєрідний вступ до гендерного літературознавства читається підрозділ 1.1 – «Формування, розвиток та концептуалізація гендерних досліджень».

Складники експлікації маскуліного дискурсу в літературі конкретизуються у підрозділі 1.2 – «Категорія маскулінності в літературознавстві: історія, термінологія, проблематика». До них дисертантка слушно зачисляє особливості відтворення парадигми маскулінності у

стереотипах і шаблонних описових структурах, у виявах маскулінної ідентичності (саморепрезентації, гендерній соціалізації), у маскулінних літературних архетипах, міфах і ритуалах, у «вихованні» маскулінності та гендерній соціалізації хлопчиків, у відтворенні взаємозв'язку «чоловік та влада», у відображенні міжособистісних взаємин у творі у площинах чоловік – чоловік, чоловік – жінка, в комунікативній репрезентації маскулінності, візуалізації та рецепції чоловічого тіла. Погоджуємось із висловленою в підрозділі думкою, що «перед вітчизняними літературознавцями-гендерологами постає відповідальне завдання: розширити діапазон наукових досліджень, не обмежуючись суто феміністичною проблематикою, а застосовуючи принципи гендерного аналізу й до чоловічої ідентичності» (с. 35).

На вершині цієї пірамідальної моделі теоретико-методологічних пошуків дисертантки перебуває особистий гендерний досвід Івана Франка, зі скрупульозністю проаналізований у підрозділі 1.3 – «Діапазон гендерних зацікавлень Івана Франка: особистий досвід і творча рефлексія». Позитивно, що в ньому К. Шмега не намагається запропонувати універсальну метафізичну схему Франкового ставлення до проблем гендеру чи маскулінності, а вказує на діалектичність і еволюційність, змінність і корекцію поглядів письменника на жіночі та чоловічі гендерні ролі, поведінкові патерни, аксіологічні пріоритети. Водночас дослідниця також переконливо доводить, що «сучасні дослідження гендерної проблематики в українській літературі неможливі без урахування теоретичного і художнього досвіду Івана Франка, а також його особистісних чоловічих рефлексій» (с. 56).

Другий розділ дисертації – **«Соціопсихологічний вимір маскулінності у прозі Івана Франка: проблеми ідентичності, соціалізації та міжособистісних взаємин»** – покликаний повернути весь комплекс експлікованих у першому розділі теоретико-методологічних підсистем у домінуючу систему координат історії літератури. Саме у контексті діахронійного аналізу дисертантка розглядає маскулінні типи в Галичині ХІХ століття та їх образотворення у прозі Івана Франка (підрозділ 2.1), моделі

формування маскулінної ідентичності у Франкових творах про дітей (підрозділ 2.2), маскулінність в умовах революції (на матеріалі творів «Герой поневолі» та «Гриць і панич») (підрозділ 2.3), вияви маскулінності персонажів крізь призму міжособистісних взаємин (підрозділ 2.4), образ культурного героя як синтезу ідеальної маскулінності у прозі Івана Франка (підрозділ 2.5). Власне, якщо перші чотири підрозділи присвячено розгляду проблем гендеру та маскулінності в історичних реаліях теперішнього для Франка часу, то підрозділ 2.5 пропонує ще й Франковий варіант проєкції ідеального образу справжнього (цілого) чоловіка на майбутній щодо письменника час. Адже ідеал «культурного героя» за життя Франка тільки формувався. Тим самим письменник вкотре демонструє дар передбачливо визначати вектори подальшого можливого розвитку соціокультурних тенденцій, зокрема й гендерного дискурсу, пропонуючи ідеал маскулінності, що не пориває цілковито з традиційними, базисними патернами, а пропонує оновлене бачення окремих елементів інваріантного образу «справжнього чоловіка». У цьому контексті не можемо не погодитися із таким міркуванням дисертантки: «Для персонажів великої прози Франка характерними є неможливість вибору між особистим щастям та громадським обов'язком, а також страх відступити від обраної життєвої цілі заради жінки. Звідси виникають такі гендерні проблеми, як незлагодженість стосунків із жінками, страх перед жінкою та розлуки з нею, фаталізація впливу жінки на долю чоловіка. Ще одним актуальним питанням є батьківсько-синівські взаємини, а точніше – проблема в порозумінні батьків із дорослими синами» (с. 139). Відтак ідеальний образ маскулінності «культурного героя» покликаний зняти всі ці суперечності. Втілення такого ідеалу К. Шмега слушно бачить в образі Костя Дум'яка («Великий шум»), оскільки саме цьому персонажеві «вдалося досягти омріяної цілісності – поєднати особисте щастя із громадським обов'язком перед народом, уникнувши нещасливого завершення стосунків з обома сторонами» (с. 136).

У третьому розділі – **«Художнє вираження маскулінності: поетикальний аспект»** – проаналізовано образотворчі засади оновлення маскулінності на рівнях мовленнєвої репрезентації у комунікативній стратегії і

тактиці спілкування чоловіків, їхній вербальній і невербальній поведінці у розмові (підрозділ 3.1), маскулінності у жіночій рецепції (підрозділ 3.2), а також дескрипції чоловічої тілесності (підрозділ 3.3). Продовжуючи концептуальну спрямованість на пошуки синтезійного висвітлення проблем гендеру та маскулінності у Франковій прозі, К. Шмега слушно наголошує: «Маскулінність як соціокультурний конструкт виявляється у художній творчості через багаторівневу систему образотворення персонажів і за допомогою різноманітних художніх засобів. Іван Франко як майстер упізнаваних, але не шаблонних чоловічих образів, умів цілісно змалювати маскулінність своїх персонажів, конструюючи їхні детальні психологічні й мовні портрети та передаючи найтонші характеротвірні ознаки їхньої тілесності» (с. 208).

У цілому наскрізне зосередження дисертантки на визначеній меті та завданнях дозволило сформулювати логічні, сцієнтистськи коректні та обґрунтовані **висновки**, що дає підстави вважати дисертацію завершеною, самостійною науковою роботою.

Дискусійні положення та зауваження

Попри загалом позитивні враження від роботи, дозволимо собі звернути увагу на деякі дискусійні положення та висловити певні зауваження і побажання.

1. Перше зауваження підказує сама дисертантка, яка на с. 35 роботи, вказуючи на необхідність розширення дослідницьких обріїв гендерного аналізу щодо чоловічої ідентичності, перераховує низку невідкладних питань, які потребують термінологічного узгодження, зокрема: «чи маскулінність тотожна чоловічості?», «чи кожен чоловік є маскуліним, а чи це лише прерогатива «справжніх», ідеальних чоловіків?», «а хіба літературознавство не вивчає чоловічої літератури, не розглядає чоловічих персонажів?». На жаль, у тексті дисертації компактно згрупованих відповідей на ці чітко і доречно поставлені питання знайти так і не вдалося.
2. Задекларовані у дисертації мета і завдання спрямовують дослідницькі пошуки на доведення факту культурно-історичної присутності маскуліного

дискурсу у прозі Івана Франка, а відтак в українській літературі та культурі загалом як певного системного явища. Однак концептуальність роботи, на наш погляд, мала би значно ґрунтовніший базис, якби зазначені пошуки не були самоціллю, не сприймалися як самоцінні й самодостатні, а, бодай пунктирно, корелювали Франків дискурс маскулінності з популярними в наш час філософськими, історіософськими, соціопсихологічними системами та дискурсами, що характеризують український менталітет як домінантно жіночний і екзекутивний.

3. Дивно, що аналізуючи посутньо міфопоетичний маскулінний образ культурного героя у прозі Івана Франка, К. Шмега не бере до уваги чи не найбільше позначений символічним прометеїзмом образ рубача із однойменного оповідання Івана Франка. Так само не зайвим було б, на нашу думку, аналізуючи прояви маскулінності у використанні арго, хоч би побіжно згадати про своєрідну «прозу в поезії» Івана Франка – цикл «Тюремні сонети» – всуціль насичений відповідною пейоративною лексикою.
4. Подекуди К. Шмега надто легко погоджується з окремими судженнями літературознавців, які, за глибшого осмислення, видаються радше контрверсійними, ніж аксіоматичними. Наприклад, на с. 135 дисертантка солідаризується із спостереженням Галини Левченко, що «у «наскрізь маскулінізованому Франковому тексті, психологізм і символіка якого служать поглибленому розкриттю чоловічого світу», для жінки немає місця». Видається, що насправді для жінки є місце і в усій творчості І. Франка, і осібно у творі «Перехресні стежки», про який ідеться. Тож більш коректним було би висловлювання, що жінці немає місця в реаліях, описаних у творі чи в житті Рафаловича, а не в «наскрізь маскулінізованому Франковому тексті». Або з міркуванням Флорія Бацевича про комунікативні успіхи і невдачі Рафаловича на основі аналізу двох діалогів героя з Брикальським і Регіною відповідно. Науковець вважає, що успішна у прагматичному плані розмова з першим та неналагодженість діалогу із другою свідчать «про динаміку його характеру від романтичного,

закоханого в життя і людей юнака до професійного політика-прагматика» (с. 154). На наше переконання, прометеїзм культурного героя – Євгена Рафаловича – власне і полягає у здатності пожертвувати особистим щастям заради громадських справ і суспільного блага. Який же тут прагматизм? Це радше найвищий вияв романтизму! А його здатність перемагати багатих і впливових єврейських гешефтсманів і польських шляхтичів зовсім не вимагає обов'язкового уподібнення останнім.

5. Цікавою і перспективною для майбутніх досліджень видається у 3-му розділі теза дисертантки про те, що «залежно від художнього напрямку, який домінував у різні періоди творчості письменника, зазнавала змін і техніка образотворення персонажів». Бо й справді, «від натуралістичних сцен зображення дефектної, хворої чи травмованої чоловічої тілесності («На дні», «Навернений грішник», «Слимак») Франко еволюціонував до стриманіших, навіть фрагментарних, портретних дескрипцій зовнішності з особливим акцентом на фізично здорових і дужих тілах («Не спитавши броду», «Лель і Полель», «Для домашнього огнища», «Перехресні стежки»), відтак у пізніших, модерністично маркованих творах, письменник детабулював свої попередні естетичні засади, вдаючись уже до відвертого опису сексуальних інстинктів та нагого чоловічого тіла («Великий шум»))» (с. 210). На жаль, дослідження зв'язку Франкового образотворення із поетикальними системами різних літературних напрямів у розділі «Художнє вираження маскулінності: поетикальний аспект» на цій короткій констатації і завершилось. На жаль, бо, наприклад, описаний дисертанткою тип «здеградованого»/«змарнованого» чоловіка має безпосередню кореляцію на змістовому рівні з філософією позитивізму, а на формальному – з поетикою натуралізму.
6. Трапляються у роботі й незначні недоречності технічного характеру (наприклад, дивує, що посторінкові виноски містяться лише в останньому підрозділі останнього розділу роботи), а також помилки набору (наприклад, на с. 16 праця Елізабет Бадінтер позначена позицією [4], тоді як насправді у списку літератури її позиція [3]).

Загалом, висловлені зауваження, не ставлять під сумнів отримані наукові результати, хоч можуть служити стимулом для подальшої наукової роботи дисертантки.

Загальний висновок

Дисертація К. Шмеги переконливо доводить існування дискурсу маскулінності у прозовій творчості Івана Франка, а відтак і в історії української літератури та культури кінця XIX – початку XX століття. Робота поглиблює існуючі уявлення про гендерні студії та дискурс маскулінності як на історико-теоретичному, так і на методологічному рівнях. Дисертація є завершеною, самостійно підготовленою кваліфікаційною науковою працею, достатньо апробованою відповідно до сучасних вимог. Її основні положення ідентично відображено в авторефераті.

Вважаємо, що дисертаційна робота на тему **«Дискурс маскулінності у прозі Івана Франка»**, представлена на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, відповідає вимогам постанови Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 р. №567 «Про затвердження Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», зі змінами, внесеними згідно з постановою Кабінету Міністрів України № 656 від 19.08.2015 р., на підставі чого її авторка – Шмега Катерина Михайлівна – заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.01.01 – українська література.

Офіційний опонент – доктор філологічних наук,
професор, декан Факультету філології
ДВНЗ «Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника»

Р. Б. Голод

